

УДК 801.541.45:808.3

## МОТИВАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ОРНІТОНІМІВ ЯК ЧИННИК КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

*Казимир І.І.*

Однією із проблем сучасної когнітивної лінгвістики є дослідження механізмів організації концептуальних структур свідомості, маніфестантами яких є одиниці природної мови та їхнє поєднання в мовленні, оскільки “символьні структури та процеси, що ними оперують, відіграють головну роль у формалізації мисленнєвої діяльності” [13, с. 126]. Концептуалізація є процесом когнітивної діяльності людини, який полягає в осмисленні інформації, що поступає по різних каналах, і приводить до утворення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи в мозку (психіці) людини [4, с. 93]. О.С. Кубрякова, обстоюючи актуальність проблеми концептуалізації, підкреслює, що лінгвістів і когнітологів об’єднує завдання вилучити із власне мовного матеріалу якомога більше відомостей про нього і про те, що стоїть за цим матеріалом [3, с. 53]. Репрезентантами результатів пізнавальної діяльності, колективно прийнятими в тому чи іншому мовному середовищі, є насамперед номінативні (ономасіологічні) структури мовних знаків, які відображають суб’єктивовані уявлення про матеріальний світ, довкілля людини й обробку цих уявлень у внутрішньому рефлексивному досвіді.

*Метою* нашого дослідження є встановлення структури концепту ПТАХ в українській етносвідомості шляхом когнітивно-ономасіологічного аналізу мотивації українських орнітонімів. Такий ракурс визначає *наукову новизну* нашої роботи, адже українська орнітологічна лексика ще не була предметом вивчення в когнітивно-ономасіологічному аспекті й не розглядалася як джерело концептуалізації. *Матеріалом* дослідження послужили орнітоніми, дібрані з визначників назв птахів [1; 10], тлумачних й етимологічного словників української мови [2]. Дослідження мотивації українських назв птахів як чинника концептуалізації ґрунтується на *методиці* концептуального та когнітивно-ономасіологічного аналізу, розробленій українським лінгвістом О.О. Селівановою й апробованій представниками її наукової школи на матеріалі різних мов, певних лексичних і номінативних класів. Мотивацію дослідниця трактує як наскрізну лінгвопсихоментальну операцію представлення в ономасіологічній структурі знака певних зв’язків компонентів концепту як відповідника значення та структури знань про позначуване в етносвідомості [6, с.180; 7, с.17]. Моделювання концепту ПТАХ здійснюється на підставі ментально-психонетичного комплексу (МПК) – “різносустратної інформаційної структури, що ґрунтується на розгляді свідомості як холистичного й синергетичного психофункціонального континууму поєднання п’яти пізнавальних функцій: відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції та трансценденції – і колективного позасвідомого” [8, с.322]. МПК інтегрує пропозиційну (істинну) інформацію з асоціативно-метафоричною, яка формується шляхом переінтерпретації знань у термінах інших предметних сфер на підставі мисленнєвої аналогії, синестезії, образного сприйняття об’єкта. Компонентами МПК є також модус як оцінна складова

інформаційної структури й концептуальний план, що контролює відповідність умовам використання знань в актах номінації та комунікації.

Установлення концептуальних структур етносвідомості базується на постулатах когнітивної семантики, зокрема, на загальному експерієнталістському підході до дослідження проєкції когнітивних моделей на світи мови й дійсності; теорії концептуальної метафори; розгляді конвенційної природи значення як результату категоризації й концептуалізації світу представниками певного етносу й культури, яке може бути невідповідним дійсному стану справ; концепціях профілювання й інтеграції тощо (Дж. Лакофф, М. Джонсон, Р. Ленекер, Р. Джекендофф, Ч. Філлмор, Л. Талмі, Р. Дірвен, Д. Герартс, Ж. Фоконьє, І. Світсер, Б. Рудзка-Остін, А. Ченкі, А. Вежицька й ін. [див. 9, с.340-390; 11]).

Орнітоніми як лексичний клас слів української мови представлені різними за номінативним статусом одиницями: непохідними словами, мотивація яких установлюється шляхом етимологічного аналізу; дериватами, композитами, юкстапозитами, двокомпонентними сполуками моделі “прикметник + іменник” (модель може бути трикомпонентною за умови застосування складного прикметника чи іменника). Рідко трапляється трикомпонентна модель “прикметник + прикметник + іменник”. Переважна більшість назв птахів мотивується на підставі об’єктивних знань про зовнішній вигляд, особливості харчування, гніздування, місце перебування, специфіку звуків, що видає птах, і т. ін. Мотиватори подібних орнітонімів обираються із ядерного компонента МПК – диктуму пропозиції й використовуються у прямих значеннях, тому такий тип мотивації названо пропозиційно-диктумним [6, с. 162]. Його різновидами є гіперонімічний, що ґрунтується на родових найменуваннях птахів, еквонімічний, який обирає мотиватор із ряду їх можливого класу, і предикатно-аргументний, що репрезентує складники певної ситуації, учасником якої є відповідний птах. Обсяг нашої статті зумовлює обмеження концептуального моделювання лише пропозиційно-диктумним типом мотивації орнітонімів.

У науковій картині світу, фіксованій номенклатурною орнітологічною терміносистемою, концептуалізація тісно пов’язана з категоризацією, яка визначає семантичну домінанту ономазіологічного базису складених назв птахів, представленого синтаксичною і семантичною структурою найменувань. Згідно з положеннями когнітивної семантики, категоризація застосовує механізм виведення у структурах мислення, який передбачає об’єднання предметів і явищ у відповідні класи як рубрики досвіду, сформовані шляхом пізнавальної діяльності людини, за умови пріоритетності базового рівня й наявності прототипів, що є точками відліку градації членства [5, с.151-152; 12]. Рівнями категоризації птахів у науковій картині світу є ряд (найвищий рівень), родина (вищий рівень), рід (базовий рівень) і вид (найнижчий рівень). У процесі номінації виду птахів використовуються найменування базового рівня категоризації, тобто мотиватори гіперонімічного статусу, до яких додається певна розрізнявальна ознака, позначена простим чи складним прикметником (*вівсянка городня*, *вівсянка білоголова*, *вівсянка очеретяна*) або семантично залежним компонентом юкстапозита (*вівсянка-крихітка*, *дрізд-омелюх*, *голуб-синяк*). За базовим рівнем визначаються птахи на підставі ознак роду (голосу, силуету в польоті), але менші, ніж прототип, за розміром, що фіксується ономазіологічним базисом – конфіксом *під-* *-ок* (*підорлик великий*, *підорлик малий*). Подібність класифікаційних рівнів двох родів знаходить відображення в інтеграції назв при наявності однієї категорійної домінанти, що займає першу позицію в юкстапозиті (*кулик-горобець*).

Орнітоніми пропозиційно-диктумного типу мотивації обирають ономасіологічні ознаки різного статусу, що зумовлює моделювання структур знань про конкретних птахів і прототипних знань про птахів загалом. Оскільки центром предикатно-аргументних структур є предикати, валентності яких визначають обсяг термів, в ономасіологічних структурах орнітонімів експліковані різні типи предикатів: *звучання*, фіксованого за допомогою наявних у мові дієслів (*сип білоголовий* від *сипіти* – “голос – свист, шипіння або хрипле каркання”; *лебідь-шипун* від *шипіти*; *чирок-свистунок* від *свистіти*); *способу руху* (*плавонець плоскодзьобий*, *норець великий*; *стінолаз*); харчування разом з експліцитним об’єктом (*змійд*, *осоїд*, *бджолоїдка звичайна*, *мишоїд-зимняк*, *костогриз*); поведінки (*лежень* – “при наблизненні людини затаюються, щільно притуляючись до землі”; *крутиголовка*; *мухоловка*; *вертишишка*; *борівітер звичайний* – “часто і довго можуть “висіти” в повітрі, тріпочучи крилами і виглядаючи здобич”) тощо.

До предикатно мотивованих можна віднести й звуконаслідувальні назви птахів, які передають суб’єктивовані людиною звукові імітації (*одуд*, *крячок* – “голос дорослих – “кір” або “кріє”; *фіфі*; *кеклик* – “самці в шлюбний період подають характерний короткий крик “кеккилік”; *пугач* від “пугу-пугу”; *чикотень* від “чак-чак-чак”. Деякі звуконаслідування треба відрізнити від пропозиційних, адже вони обираються за аналогією звучання птахів до звуків, що видають інші тварини або людина: *канюк звичайний* – “голос також дуже характерний – гучне протяжне нявкання або канючення “кіяа” або “кіу”, що часто повторюється”; *квак* – “голос – характерне гучне “куау” – можна чути переважно в присмерках і вночі. На гнізді квохчуть “кво, кво, кво”; *лебідь-кликун* – “голос – голосні, дзвінкі, трубні звуки”. Подібні орнітоніми мотивовані метафорично на підставі асоціацій за схожістю і використання знаків однієї концептосфери на позначення іншої.

За умови ономасіологічної імплікації предикатів їхню семантику репрезентують певні терми. Аргументи, представлені назвами ягід, горіхів, насіння, є об’єктами імплікованих предикатів харчування. Причому ці об’єкти мають еквонімічний статус, оскільки мотиватор позначає лише найулюбленіший продукт живлення птахів або один із класу подібних, що в описах птахів у визначниках відображене компонентами “гощо”, “і т. ін.” або переліченням всіх можливих об’єктів харчування: *омелох*; *горіхівка*; *просянка*; *вівсянка звичайна*; *дрізд-горобинник* тощо. Іноді об’єкт живлення сприймається як об’єкт каузації: *омелох* – “насіння омели, якою живляться ці птахи, під час проходження крізь кишковий тракт птахів не втрачає схожості і, потрапляючи разом з екскрементами в тріщини кори дерев, проростає знову. Отже, ці птахи сприяють певною мірою розповсюдженню омели”. Імплікація об’єкта харчування зумовлює вибір мотиватора – його комітатива (супровідника): *шишикар ялиновий*, *шишикар сосновий*.

Важливим компонентом концепту ПТАХ є численні локативи, переважно еквоніми, що демонструють одне з місць гніздування (*підкоришник* – “гніздяться найчастіше в щілинах дерев або під корою, що відстала”; *камінка звичайна* – “гнізда роблять під камінням, у щілинах скель”; *очеретянка велика* – “гнізда роблять у хащах очерету”); зимівлі (*чернь морська*; *морянка очеретянка індійська*); переважного перебування (*поморник середній*; *крячок річковий*; *очеретянка ставкова*; *побережник білий*; *сич хатний*; *дрізд гірський*); місце добування їжі (*крем’яшник* – “живляться в основному дрібними водяними і прибережними безхребетними тваринами, яких знаходять іноді під камінням, перевертаючи його”) і походження (*дятел сірійський*). За умови імплікації локатива мотиватором обираються комітативи: (*грязьовик* – “улюблені місця – мулисті, багністі ділянки мілководдя по берегах водойм”; *травник* – “тримаються сирих трав’янистих лук”). Менш численними є мотиватори-темпоративи або їхні комітативи

(*мишоїд-зимняк* – “В Україні бувають лише на зимівлі і під час перельотів у всіх зонах, з кінця жовтня і до половини березня”; *снігур*; *крижень* – “на місцях гніздування з’являються рано, в перших числах березня”).

У науковій номенклатурі родові назви птахів ускладнені компонентами партонімічного статусу та рівня квалітативів, який демонструє розмір, забарвлення, конфігурацію частин тіла (*плавунець круглодзьобий*; *поморник короткохвостий*; *крячок рябодзьобий*; *норець чорноший*; *орлан-білохвіст*). Нерідко родова назва імплікується, а ономасіологічні ознаки орнітонімів репрезентують атрибути партонімів: *червоноволик* – “щоки, шия, воло і груди каштаново-руді”; *чернь білоока* – “біла райдужна оболонка ока, що помітна здалеку”; *синьошийка* тощо. Показники якості частин тіла птахів можуть переноситися на атрибути їхньої видової диференціації (*крячок чорний*; *дятел зелений*; *шпак рожевий* – “рожеві груди, черево, боки тіла”) або ставати єдиними мотиваторами орнітонімів (*чорниш*; *зеленяк*; *синьга* – “дорослі самці у весняному оперенні чорні із синювато-зеленим блиском на голові, шиї, волі й спині”). Видові назви диференціюються за розміром (*кронинеп великий, середній*) або застосовують мотиватор-корелятив (*мартин звичайний*, на відміну від *мартина чорноголового* й ін. видів).

Отже, детальне дослідження концептуальної проекції мотиваторів орнітологічної лексики дає змогу реконструювати структури знань про птахів у науковій та наївній картинах світу українського етносу, а також визначити переваги активації їхніх вербальних складників у процесах номінації. Значно поглибить ці знання когнітивно-ономасіологічний аналіз інших типів мотивації орнітонімів, що є перспективою вивчення окресленої проблеми.

### Список літератури

1. Воїнственський Н.А. Птахи. – К.: Радянська школа, 1984.
2. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / За ред. О. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1-4.
3. Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
4. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Наука, 1996. – 246 с.
5. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование // Язык и интеллект. – М.: Прогресс, 1996. – С. 143-185.
6. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
7. Селиванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К.: Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
8. Селиванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
9. Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 480 с.
10. Фесенко Г.В., Бокотей А.А. Анований список українських наукових назв птахів фауни України. – К.: Львів: Українське товариство охорони птахів, 2000.
11. Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology. Ed. by T. Janssen, G. Redeker. – Berlin, N. Y.: Mouton de Gruyter, 1999. – 267 p.
12. Rosch E. Principles of Categorization // Cognition and Categorization. Hillsdale, N.J., 1983. – P. 27-48.
13. Winograd T. Language as a cognitive process. – Cambridge: CUP, 1983.

Поступила до редакції 27.01.2006 р.